

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת חקת, תשע"ב
מספר 973

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הרשות להרהר בנימין סלנט

בפרשת חוקת נושאים חשובים רבים, ביניהם מות מרים, מות אהרון ומי מריבה. שני נושאים אחרים בפרשה קשים ביותר להבנה: פרה אדומה ונחש הנחושת, ואפשר להגדירם מצוות פולחן טקסיות.

על פרה אדומה נאמר: "זאת חקת התורה" (יט:ב), ורש"י מסביר שם: "גזירה היא מלפני, אין רשות להרהר אחריה". אמירה זו מקורה במסכת יומא (סז:), שם היא נשנית פעמיים גם בעניין אכילת חזיר, שעטנז, חליצה ושעיר המשתלח. ובגמרא שם נאמר: "שמא תאמר תוהו הם, תלמוד לומר אני ה' חקתי, ואין לך רשות להרהר בהן". המילה תוהו במשמעותה המקראית פירושה שממה, אפסות (ריקה מכל בריאה, רד"ק). ביומא שם מדובר במצוות תוהו, וכך מסביר הרב שטיינזלץ:¹ "מצוות אלו ברובן נראות שלא כדרך עבודת ה' ממש, אלא כעין כשפים, ולכן יש מקום לומר שתוהו הן", ואת שנאמר "אין לך רשות להרהר" יש להסביר שאין להרהר על ביצוע המצווה (החוקה), אבל לשאול, לחקור ולפרש מותר ואף צריך. והראיה – מדרשים ופרשנים דנו בטעמי המצוות, ובכללן פרה אדומה.

מדרש תנחומא (ו) מייחס את שאמר קהלת: "כל-זה נסיתי בחכמה אמתתי אֶחְכְּמָה וְהִיא רְחוּקָה מִמְּנִי" (ז:כג) לפרשת פרה אדומה. רש"י מצטט, בהמשך דבריו לפרשתנו, מדרש אגדה של משה הדרשן, שמסביר שפרה אדומה באה לכפר על חטא העגל (פס' כב). גם שאר הפרשנים דנים בטעמי המצווה, כגון רמב"ן וספורנו על אתר. אבל הגדיל לעשות הרמב"ם² באמרו: "אין המון החכמים, מאמינים שהם דברים שאין להם טעם כלל (ותכלית) אלא המון החכמים מאמינים שיש להם טעם". ובהמשך הוא מטעים: "מה שראוי, שכל שלם בשכלו יאמין בו בעניין זה... והוא שלכל המצוות יש בהכרח טעם".

נחש הנחושת

לאחר מכת הנחשים שבאה כעונש על תלונות העם – "וַיְדַבֵּר הָעָם" (כא:ה), על לשון הרע³ ועל כפיות טובה,⁴ ולאחר שהודה העם "חָטְאנוּ כִּי-דִבַּרְנוּ" (ז), אמר ה' למשה: "עֲשֵׂה לְךָ שָׂרָף וְשִׂים אֹתוֹ עַל-גֹּס וְהָיָה כָּל-הַנִּשְׁוֹף וְרָאָה אֹתוֹ וְחָי" (ח). "תרופה" זו עוררה תהיות רבות. ראב"ע, שהסתפק בעניין הנחש, כתב: "ואין לנו לחפש למה צורת נחש... והאמת, כי נשגבה ממנו דעת עליון". לרמב"ן על אתר יש תרומה מעניינת להסבר תופעת הנחש: "והנראה בעיני בסוד הדבר

* בנימין סלנט חבר קיבוץ סעד. מאמר זה נכתב לעילוי נשמת אחי ר' צבי הירש סלנט ז"ל.

1 מסכת יומא, מהדורת שטיינזלץ, שם, בהערותו בעיונים, עמ' 284.

2 מורה נבוכים, מהדורת מיכאל שוורץ, תל-אביב תשס"ג, 2002, חלק ג, פרק כו, עמ' 512-514.

3 תנחומא יט.

4 רש"י (כא:ו).

הזה, כי הוא מדרכי התורה שכל מעשיה נס בתוך נס, תסיר הנזק במזיק ותרפא החולי במחליא". רמב"ן מסתמך על תקדים המתקת המים המרים, מי מרה, בעץ. גם שם נקט לשון "נס בתוך נס" וכלשון המכילתא (בשלח): "מרפא את המר במר" (שהיה העץ מר). משמעות דברי רמב"ן לענייננו שהנחש הקדמוני, שהוא סמל הרע, מיטיב את הרע (מכת הנחשים) על ידי נס.⁵ הנחש היה ידוע כאובייקט פולחני אצל כמה עמים ושימש פסל. בכמה אתרים נמצאו דוגמאות מעין אלה,⁶ ולכן מתווספים כאן עוד סימני שאלה.

"לא תעשה לך"

ההוראה של ה' למשה "וְשִׁים אֹתוֹ עַל-נֶס" מעוררת שאלה נוקבת אחרת: הלוא כבר בדיבר השני של עשרת הדברים נאמר "לֹא-תַעֲשֶׂה-לְךָ פֶסֶל וְכָל-תְּמוּנָה" (שמ' כ:ד), ואילו על נחש הנחושת אפשר לומר שהוא פסל וגם תמונה? ! והשאלה מחריפה כאשר ברקע מהדהד עדיין החטא הנורא של עגל המסכה, עגל הזהב.

ריה"ל (ר' יהודה הלוי, 1075-1141) מתמודד בספר הכוזרי עם שאלה זו ומסביר שחטא העם בעגל היה "שעשו להם תמונה... בלי אשר באה על כך מצות ה'". לדברי ריה"ל, העיקר הוא הציווי, והוא מסכם: "אין האדם מגיע אל העניין האלוקי, כי אם על ידי הצו האלוקי".⁷

לרמב"ם דרך מיוחדת להסביר טקסים מקראיים שיש בהם רקע מאגי או פגאני, ואלה דבריו: משמעותן של מצוות רבות התבררה לי, וטעמיהן נודעו לי רק משעמדתי על שיטת ה'צאביה',⁸ דעותיהם, מעשיהם ופולחניהם. כמו שתשמע כאשר אבהיר את טעמיהן של אותן המצוות שחושבים שאין להם טעם.⁹ מיכה גודמן¹⁰ מציע הסבר מקורי לדברי הרמב"ם הללו (הרמב"ם חזר עליהם בכמה מקומות), ובפרק "מצוות מאמצות" גודמן טוען:

בפירושו... מקפל הרמב"ם, תובנה עקרונית ביחס לתורה. הוא מסביר כי חלק מההתמודדות של התורה עם הפגאניות, איננה מתרחשת באמצעות הדיפתה והרחקתה, אלא דווקא באמצעות אימוץ חלק ממרכיביה. דוגמא מובהקת לכך היא פירושו של הרמב"ם למצוות הקורבנות... שהיא פרקטיקה אלילית קדומה שעם ישראל היה שבוי בה וזו הסיבה שבגללה דיווחה התורה על קיומה.

בהמשך דבריו גודמן מסביר שלפי הרמב"ם זאת הייתה "הצורה היחידה" שהעם הכיר לביטוי מעשי של "תשוקה דתית". דרכה של התורה נגד התרבות אלילית הייתה מורכבת: "מצד אחד הרחקה מוחלטת שלה... על ידי הפיכת טקסים וסמלים פגאניים לאיסורים מקראיים מובהקים. ומצד שני קירוב ואימוץ מוגבל של מרכיבים מרכזיים ממנהגיה של היריבה הפגאנית".

גישת חז"ל, כוונת הלב

פתחנו בקשר שבין שני הנושאים שבהם יש פולחן טקסי – פרה אדומה, ונחש הנחושת. בשני המקרים גישת חז"ל דומה. במקרה של פרה אדומה, המדרש מתאר על הפסוק "זאת חַקְת הַתּוֹרָה" (יט:ב)¹¹ את שאלת העכו"ם לרבן יוחנן בן זכאי: "אלו דברים שאתם עושים, נראין כמין כשפים?" ולאחר שריב"ז משיב לעכו"ם מה שהשיב, שואלים תלמידי ריב"ז:

⁵ סנהדרין כט.; סוטה ט:.

⁶ בתל בית מרסים נמצאה אסטלת האלה נחש. ראו בספרו של אולברייט, **הארכיאולוגיה של ארץ ישראל**, תל-אביב 1965, עמ' 83-84. ראו שם בנספח של יגאל ידין על חפירות חצור, שבה נתגלה נס עשוי ברונזה ותבליטים של אלת הנחש (שם, עמ' 233). ראו עוד בלקסיקון ארכיאולוגי של ארץ ישראל, 1974, בפרק כלי פולחן, עמ' 146, וכן באנציקלופדיה העברית, כרך כה, ערך נחשים (במקרא), עמ' 50.

⁷ **ספר הכוזרי** לרבי יהודה הלוי, תל-אביב תשל"ג. מאמר ראשון צז, צח, עמ' לה, לו. גם ראב"ע על אתר מדגיש את עניין הציווי (שם כא:ח).

⁸ הצאביה היא עדה דתית פגאנית של עובדי כוכבים ומזלות, וראו את הסברו המפורט של מיכאל שוורץ, שם, **מורה נבוכים** חלק א, סג עמ' 162 הע' 3.

⁹ הרמב"ם מבקש להסביר בדבריו מצוות בעלות רקע מאגי פגאני, כגון קרבנות, פרה אדומה ונחש הנחושת (שם, חלק ג, ח-ט, עמ' 525).

¹⁰ "סודותיו של מורה הנבוכים" תל אביב תש"ע, 2010. חלק ב', עמ' 205-206. וראו שם הערה 39, ושם דוגמאות נוספות.

¹¹ במדבר, יט:ח. וראו תנחומא, חוקת ח, ושם עוד מקבילות.

לזה דחית בקנה, לנו מה אתה אומר? אמר להם חייכם, לא המת מטמא, ולא המים מטהרים, אלא אמר הקב"ה, חוקה חקקתי גזירה גזרתי ואין אתה רשאי לעבור על גזרתי, דכתיב: "זאת חקת התורה".

וכך במקרה נחש הנחושת. תוך כדי דיון בגמרא¹² בעניין כוונת הלב, המשנה ממשיכה שם באותו נושא: "וכי הנחש ממית, או נחש מחיה? אלא בזמן שישראל מסתכלין כלפי מעלה, ומשעבדים את ליבם לאביהם שבשמים היו מתרפאים".

בשני המקרים ביקשו התנאים למנוע את ההשפעה המאגית, כפי שהוכח משאלת העכו"ם במדרש (בעניין פרה אדומה), וכפי שאכן קרה לנחש הנחושת ברבות הימים (כעבור כ-600 שנה), שהיו בני ישראל "מקטרים לו". המלך חזקיהו כיתת את נחש הנחושת (מל"ב יח:ד), וחכמים הודו לו.¹³

אם למדנו מריה"ל בספר הכוזרי ומראב"ע שהעיקר הוא הציווי, הרי מן הגמרא בראש השנה למדים על עיקר חשוב נוסף: כוונת הלב. הגמרא דנה בשאלה הידועה (שלא הוכרעה) אם מצוות צריכות כוונה, ומבואר שכוונה משמע כוונת הלב. בשו"ע¹⁴ נאמר: יש אומרים שאין מצוות צריכות כוונה, ויש אומרים שצריכות, וכן הלכה.¹⁵

ולסיום – מעניין ביאורו של בעל תורה תמימה, ר' ברוך הלוי עפשטיין,¹⁶ שכותב על המשנה בראש השנה (לעיל): "כוונת העניין דהכל בכוונת הלב תליא מילתא, ובלא כוונת הלב לא היתה מועלת הראייה בנחש".

¹² ראש השנה לט. .

¹³ ברכות י.:

¹⁴ אורח חיים סימן ס, סעיף ד'.

¹⁵ ראו ביאור המשנה ברורה, שמרחיב בעניין כוונת הלב ומחלק לעניין הלכה בין מצוות דאורייתא למצוות דרבנן.

¹⁶ מובא בפרשתנו כא:ט.